

Віталій Щербак

За свідченнями османських джерел. Рецензія на монографію Фергада Туранли «Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII століття). — К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. — 606 с.»

Османістика є новим дослідницьким напрямом у вітчизняній тюркології. Її основи були закладені у минулому столітті видатними українськими сходознавцями Агатангелом Кримським, Василем Дубровським, Євгеном Завалинським. Згодом цю традицію успішно продовжили Омелян Пріцак, Ярослав Дашкевич та Віктор Остапчук. Проте їх зусиль виявилось недостатньо для повноцінного розвитку української османістики, що зумовило низький загальний рівень її результативності. Тому слід вітати появу праці кандидата історичних наук Фергада Туранли як свідчення нового оптимістичного імпульсу в розвитку означеної галузі.

Автор здійснив наукове дослідження високого фахового рівня, яке ґрунтується на ретельному джерелознавчому опрацюванні османсько-турецьких писемних документів другої половини XVI — першої чверті XVIII ст., що містить у собі інформацію про Україну козацької доби. Значною мірою це стало можливим завдяки фонду Меморіального кабінету бібліотеки-архіву-музею Омеляна Пріцака центру сходознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія», який є фактично єдиним науковим закладом, де розвивається османістика як напрямок тюркології в Україні.

Актуальність досліджуваної проблематики не викликає сумніву, адже тюркський чинник відіграв помітну роль в соціально-економічному та політичному житті України козацької доби. В той же час питання методології опрацювання османських джерел в наш час недостатньо розроблене. На заваді науковцям поза межами Туреччини, які намагаються здійснювати пошуки у сфері османської історії, постає проблема мови. Проте автор даної монографії добре нею володіє і мав змогу тривалий час стажуватися у Стамбульському університеті, працювати в архівах та бібліотеках Туреччини.

Фергад Туранли виявив і систематизував відповідно до проблематики даної студії велику кількість османсько-турецьких писемних документів XVI — першої чверті XVIII ст. При цьому він здійснив класифікацію історичних джерел за їх видами та жанровою належністю в межах тогочасної писемної традиції шляхом виявлення авторства, включаючи з'ясування їх світоглядних уявлень. Запропоновані автором правила вибору джерелознавчого матеріалу та інтерпретації отриманих результатів по суті є започаткуванням нового напрямку у розвитку української тюркології.

Необхідно відзначити, що монографія Фергада Туранли являє собою першу вдалу спробу здійснення відбору, систематизації та комплексного аналізу османсько-турецьких рукописних документів, що містять у собі інформацію з історії України козацької доби. На сьогодні вона не опрацьована достатньою мірою українськими тюркологами, а отже, є малознаною чи зовсім невідомою у вітчизняному сходознавчому джерелознавстві.

Автор здійснив виокремлення вищезгаданих історичних документів у самодостатню групу писемних джерел з історії України. Специфіка джерелознавчого опрацювання даного корпусу джерел полягає в тому, що вони виникли в історично-культурному ареалі тюркомовного етнічного масиву, який прилягав до земель України, зокрема на території, підвладній Кримському ханству. Зрозуміло, що ця обставина значною мірою зумовила загальний обсяг, змістовне навантаження, тематичну спрямованість, жанрову належність та структурну цілісність тих османсько-турецьких документів, які містять у собі інформацію щодо історії України.

Науковий пошук Фергада Туранли уможливив здійснення досліджень динаміки розвитку в просторовому вимірі окремих історичних явищ, які з часом поширювалися на інші ареали, зберігаючи при

цьому певну спадкоємність та набуваючи нових конкретних рис. Це стосується методології джерелознавчого опрацювання османсько-турецьких писемних джерел середини XVI — першої чверті XVIII ст. з історії козацької України, аналізу відображення в рукописній традиції Високої Порти і Кримського ханства значення козацького чинника у розвитку військово-політичної ситуації в Північному Причорномор'ї, дослідження інформації османсько-турецьких архівних документів, які стосуються дипломатичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка щодо встановлення військово-політичних відносин з Османською імперією.

Джерелознавчий аналіз історичних документів, які входять до складу корпусу османсько-турецьких писемних джерел, здійснений на засадах інтерпретаційно-когнітивної методології з урахуванням принципів сучасного міждисциплінарного підходу, що надало можливість автору книги простежити на фаховому рівні еволюцію історичного розвитку України в тривалому часовому вимірі. Йдеться про генезу національно-визвольної боротьби українського етносу, відродження Української держави в роки Визвольної війни середини XVII ст. та її еволюцію. Крім того вони проливають світло на суперечливий характер відносин козацької України з Туреччиною та Кримським ханством.

Зважаючи на ту обставину, що до наукового аналізу були залучені маловідомі та невідомі в українському тюркологічному джерелознавстві історичні писемні документи, автор значну увагу приділив вирішенню завдань визначення критеріїв, згідно з якими надав оцінку якісних ознак та специфічних особливостей писемних документів, обраних ним для здійснення дослідження проблематики.

Особливе значення мають залучені до рецензованої праці оригінальні османсько-турецькі тексти, які автор переклав українською мовою та доповнив своїми коментарями. Значний науковий апарат праці Фергада Туранли є вельми корисним не лише для істориків, а й для сходознавців, філологів, етнологів, котрі займаються дослідженням турецько-українських мовних та культурних зв'язків XVI–XVIII ст.

У висновках зазначається, що для досягнення поставленої мети автор чітко дотримувався загальних теоретико-методологічних засад джерелознавства. Водночас комплексне опрацювання різних за жанровою належністю, змістовним навантаженням та конструктивними характеристиками джерел зумовило залучення нових методологічних прийомів, зокрема «антиредукціоністської» концепції пізнання історії, в рамках якої визнається пріоритетність визначення певного історичного процесу та аналіз його специфічних ознак. Акцентується увага автором і на самобутніх ознаках османсько-турецької літописної традиції від часів Сельджуцької держави до ранньомодерної доби. Зрештою аналіз османських джерел дає змогу простежити еволюцію українсько-турецьких відносин протягом майже двох століть.

Обґрунтовані висновки автора дають змогу глибше зрозуміти потребу створення умов для активізації підготовки вітчизняних фахівців-тюркологів, видання навчально-методичних посібників і підручників з історії українсько-турецьких взаємин XVI–XVIII ст. Крім того актуалізується необхідність відкриття у вищих навчальних закладах України здавна практикованої в Європі спеціальності «сходознавство» з поглибленим вивченням східних мов та культур.

Суттєвим доповненням книги є термінологічний словник, хронологія правління турецьких султанів, кримськотатарських ханів, українських гетьманів, зразки графіки османсько-турецьких рукописів, іменний та географічний покажчики, що свідчить про високу культуру наукового видання. Окремо слід наголосити на влучності й оригінальності оформлення обкладинки, яка закликає читача пізнати один з важливих векторів вітчизняної історії.

Водночас доречно зауважити, що проблематика, висвітлена в монографії, має перспективу продовження дослідницької роботи. Це стосується залучення до джерелознавчого аналізу інших архівних матеріалів, зокрема польських та російських. Можливо, варто було б розширити хронологічні межі студії і підготувати збірник османсько-турецьких писемних документів, де містилася б інформація з історії України до кінця XVIII ст.

Викладені нами вище міркування з приводу джерелознавчого дослідження Туранли Фергада Гардашкан Оглу дають підстави стверджувати, що монографія «Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII століття)» є вагомим внеском у розвиток вітчизняної методології дослідження османсько-турецьких писемних джерел ранньомодерної доби. Книга, без сумніву, стане корисною для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історичною минувиною України та її тюркських сусідів.

**Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.:
універсали, листування, угоди, присяги / упорядники В. Брехуненко,
Ю. Мицик, В. Щербак. — К. : Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2016. — 608 с.**

Протягом останнього десятиліття українські історики видають серію археографічних публікацій, покликаних оприлюднити документи з історії українського козацтва, насамперед стосовно українських гетьманів. Серія започаткована на сьогодні вже легендарним українським археографом Іваном Бутичем під назвою «Універсали українських гетьманів» як продовження видань документів Богдана Хмельницького. В цій серії вийшли фундаментальні збірки універсалів, листів та інших документів гетьманів Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Павла Полуботка, інших гетьманів, генеральної старшини і полковників.

Видання сприяли розвитку досліджень з історії козацтва, політичної, соціальної, економічної історії, історії культурного і церковного життя України доби Гетьманщини, а також регіональної історії. Мабуть, найбільше значення серії полягає у наданні нею можливості проведення повноцінних наукових досліджень студентам, молодим науковцям та широкому колу краєзнавців, для багатьох з яких можливості роботи в архівах вкрай обмежені.

Разом з тим серйозною лакуною в археографічному опрацюванні та виданні документів залишалась довга і багата подіями доба історії українського козацтва від його виникнення і до початку війни Богдана Хмельницького. Зрозуміло, що для цього були об'єктивні причини. По-перше, бездержавний статус козацтва та дещо інші, ніж пізніше, функції його лідерів зумовлювали значну відмінність козацької документації тих часів від наступної доби. По-друге, багато важливих рішень козацької верхівки не документувалось. По-третє, значна частина документів не збереглась, оскільки козацькі інституції не мали своїх архівів. Тому поява збірки документів, присвяченої козацтву до 1648 р., заповнює велику інформаційну археографічну лакуну, яка існувала до недавнього часу. У збірці «Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.» «під одним дахом» зібрані сотні розрізаних документів з архівів та археографічних публікацій, які з'являлись протягом останніх двохсот років. Більша частина їх була малодоступною або недоступною читачам та більшості дослідників як через складність роботи в архівних установах різних країн, так і через малі накладки і рідкісність багатьох старих видань. Збірка вміщує 349 документів, з яких 40 % є архівними, вперше опрацьованими або виявленими й систематизованими авторами.

У додатку до збірника вміщено документи, якими польський уряд намагався регулювати діяльність українського козацтва. Це сеймові конституції з козацького питання від 1590 р. та королівські інструкції офіційним посланцям до Війська Запорозького. Позитивне враження справляють коментарі до документальних матеріалів.

Поява такого масиву документів стала можливою завдяки відкритості сучасного наукового простору і можливостей для українських вчених працювати в архівах різних країн. Після 1991 р. завдяки праці кількох дослідників у науковий обіг були введені сотні документів з історії козацтва. Проте більшість вчених використовувала лише необхідну для їхніх наукових студій частину інформації з виявлених ними джерел, не оприлюднюючи самих історичних документів, оскільки це не входило в їхні дослідницькі завдання. Тому упорядникам серед іншого довелося йти слідами своїх колег і проводити непросту роботу з повного археографічного опрацювання таких документів.

Наведені у збірці документи взяті із архівів України, Польщі, Російської Федерації, археографічних видань XIX–XX ст. та окремих авторських публікацій. Тут містяться матеріали щодо козацьких провідників Криштофа Косинського, Семерія Наливайка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького та інших визначних постатей Війська Запорозького. Серед перших документів королівські універсали Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія українським козакам. Останні стосуються переписки козацьких провідників з московськими воеводами у 40-х рр. XVII ст. Матеріали засвідчують широкі політичні та соціальні зв'язки козацької старшини, її участь у важливих міжнародних і внутрішньополітичних процесах, які відбувались на сході Європи.

Не маючи власної держави, українці створили одну з найважливіших державних інституцій — козацьке військо. Унікальність і парадокс козацтва у просторі Речі Посполитої полягали в тому, що воно функціонувало як недержавні збройні сили українського народу і вже завдяки цьому виступало суб'єктом міжнародних відносин. З козацьким військом, яке неодноразово виступало самостійним гравцем на міжнародній арені, мусили рахуватись як в Речі Посполитій, так і в сусідніх країнах.

Унікальність видання полягає у тому, що воно стосується раннього, додержавного періоду існування козацтва і дає нові можливості для проведення наукових досліджень з його історії напередодні Визвольної війни 1648–1657 рр.

Варто зазначити, що це видання має бути доступним для всіх, хто цікавиться історією України. А оскільки сьогодні основним інформаційним ресурсом, який забезпечує таку доступність, є Всесвітня мережа, то видавцям потрібно зробити наступний логічний крок: викласти це видання в Інтернеті на одному з історичних сайтів.

Євген Ковальов

Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. — К. : Критика, 2015. — 376 с. : бібл., іл.

Сучасна українська історіографія потребує впровадження нових концептуальних моделей, які мають вивести український історичний наратив за межі суто національної парадигми історії України, поставивши його у глобальний контекст. Багатообіцяючим дослідницьким методом у цьому аспекті є компаративістика. Тому важливим надбанням української історіографії можна вважати монографію Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір», присвячену узагальненню досвіду вивчення специфіки порубіжних теренів у світовій історії.

І. Чорновол передусім пропонує читачеві етимологічно-герменевтичний нарис про поняття фронтиру в низці історичних мовно-культурних контекстів — давньоримському, арабсько-мусульманському, середньовічному західноєвропейському, польському, російському та українському. При цьому найліпшим українським лексико-семантичним відповідником фронтиру автор вважає слово «рубіж», принагідно слушно зазначивши, що назва «Україна» має «істотний фронтирний відтінок».

У першій частині монографії йдеться про теоретичні засади фронтирних студій. І. Чорновол доволі ґрунтовно дослідив ідейну спадщину американського історика Фредерика Джексона Тернера (1861–1932) — фундатора концепції фронтиру, а також її рецепцію в історіографії ХХ — початку ХХІ ст. Автор з'ясував, як ця концепція, опрацьована Ф.Дж. Тернером для осягнення історії Сполучених Штатів Америки (власне феномену освоєння «Великого Заходу»), стала корисною дослідницькою моделлю для вивчення історичних процесів в інших регіонах світу, зокрема у степовому євразійському просторі. З'ясовується, крім того, як змінювався сенс самого поняття фронтиру, адже якщо для Ф.Дж. Тернера це був терен експансії цивілізації проти варварства, де відбувалося утвердження індивідуалізму і міцнішала американська демократія, то синолог Овен Латимор вважав, що це була насамперед зона міжкультурних контактів. Видається, що саме таке культурно-комунікаційне тлумачення поняття фронтиру є найпродуктивнішою моделлю для історичних досліджень.

Друга частина монографії містить компаративний огляд застосування концепції фронтиру в історіографії, присвяченій минувшині Латинської Америки, Канади, Австралії та Росії, а також порубіжним теренам античного Риму і середньовічної Західної Європи.

Особливо важливим є останній розділ цієї частини, в якому йдеться про фронтирні студії в українській історіографії. І. Чорновол показав, що фундаторами цього дослідницького напрямку у вітчизняній історичній науці можна визнати Михайла Грушевського та Дмитра Багалія з їх учнями; першим науковцем, який вказав на прикладне значення концепції фронтиру Ф.Дж. Тернера для вивчення історії України, став Іван Лисяк-Рудницький, а Ярослав Дашкевич обґрунтував доцільність і важливість фронтирних студій для осягнення української минувшини. Останнім часом, за спостереженням І. Чорновола, серед українських науковців-істориків зростає зацікавленість фронтирними студіями. У цьому напрямі, зокрема, вельми плідно попрацювали дослідники історії козацтва Сергій Леп'явко та Віктор Брехуненко, а Володимир Кравченко своєю монографією про Харків як порубіжний осередок закладів підвалини урбаністичного напрямку фронтирних студій. Цікавість до української фронтирної проблематики виявляли й неукраїнські дослідники, між якими виділяється американський історик японського походження Гіроакі Куромія — автор ґрунтовної монографії «Свобода і терор на Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки».

Про перспективи застосування концепції фронтиру для дослідження історії України у компаративному контексті йдеться у третій частині монографії. Для прикладу І. Чорновол охарактеризував порубіжні

соціальні спільноти, які були функціонально-типологічними відповідниками козацтва (середньовічні чернечі рицарські ордени, балканські граничари, американські ковбої та чимало інших), відзначив притаманну їм мультикультурність і милітаризацію, порушив питання їх релігійності й особливостей гендерних відносин, висловив цікаві міркування стосовно порубіжної ідентичності та її впливу на модерну національну свідомість.

Загалом монографія І. Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір» є доволі солідною репрезентацією теоретико-методологічного й історіографічного доробку та тематичної розмаїтості у фронтірних студіях, що, напевно, має посприяти активізації наукових досліджень у цьому напрямі. Видання містить розлогий бібліографічний покажчик, дуже корисний у студіюванні історії фронтирів. Також варто зауважити, що книга вельми багато ілюстрована.